

BIDRAG TIL VORE HERREGAARDES ÆLDSTE HISTORIE.

STUDIER OVER HERREGAARDSVOLDSTEDER I SVENDBORG AMTS
FIRE FYENSKE HERREDER.

Af VILH. LORENZEN.

VED Herregaarde forstås her Landejendomme, der — sammenlignet med almindelige Bøndergaarde — kan kaldes Storgaarde. Der er ikke taget Hensyn til, om de er Adelsgaarde — hvilket gælder langt den største Del af dem — eller de er Bispe- eller Kongsgaarde. Adskillige af vore Storgaarde har skiftevis været Besiddelser af alle tre Arter, overmaade mange har vekselvis tilhørt to af de tre Grupper. De Storgaarde, hvorom Talen er her, er saadanne, der fra den senere Middelalder benævnes Hovedgaarde.

Skriftlige Efterretninger om disse Gaarde naar gennemgaaende ikke langt tilbage i Middelalderens Aarhundreder. En Del er omtalte i 15de Aarh., meget faa i 14de og kun ganske enkelte i 13de — endsige i 12te Aarh. Om deres Oprindelse foreligger i skriftlige Kilder kun lidt, og det lidet, der vides, gælder næsten udelukkende Gaarde fra 16de Aarh., særlig dettes sidste Halvdel. Af manglende Omtale er det imidlertid ikke tilladt at slutte, at vedkommende Gaarde ikke meget vel kan have været til endog længe før de første Gang nævnes. Og da det — som omtalt — kun er faa og sent dannede Gaarde, hvis Tilblivelsestid er kendt gennem skriftlig Overlevering, spørger man uvilkaarligt: *Er det ikke muligt ad andre Veje at paavise vore Storgaardes Tilblivelsestid?*

Her er det da, der frembyder sig den ikke tidligere methodisk benyttede Fremgangsmaade, gennem disse Gaardes *Bygningshistorie* at søge Klarhed over, naar de er blevne til. Mange af dem har Bygninger eller dog Bygningsrester, der rækker tilbage i Middelalderens senere Tid. Men det skal indrømmes, at hvis man kun holder sig til selve Bygningerne og hvad der maatte være tilbage af dem, vilde man i de fleste Tilfælde ikke kunne besvare Spørgsmaalet tilfredsstillende. Thi længere tilbage i Tiden end til 15de Aarhundrede naar kun meget faa af de Bygningsværker, der her er Tale om — de, der er murede op med Sten og Kalk. Men dermed er man heller ikke færdig med vore Storgaardes Bygningshistorie. Thi en — netop i denne Sammenhæng — overordentlig vigtig Del af disse Gaarde, som Bygningsværker betragtet, er det, der er opført med Jord som Materiale — selve *Voldstedet med dets mulige Udenværker og Tilbehør af Grave, Volde og Dæmninger*.

Ved i en bygningshistorisk Undersøgelse at mødtage ogsaa Jordarkitekturen kan man for mange Gaardes Vedkommende naa adskilligt længere tilbage i Tiderne end det er muligt ved Hjælp af Bygningerne alene. I al Fald kan man i mange Tilfælde med tilnærmelsesvis Sikkerhed paavise Tiden for Voldstedets Tilblivelse. Men deraf er det atter muligt at slutte sig til, naar vedkommende Ejendom kan være vokset frem til at blive en Storgaard i Modsætning til almindelige Bøndergaarde.

En Undersøgelse af vore Herregaardes Oprindelse paa Grundlag af deres Bygningshistorie — denne taget i videste Forstand — burde en Gang foretages for hele Danmarks Vedkommende. Det vil dog utvivlsomt være rigtigt her at skælné mellem Herregaarde paa Øerne og i Østjylland og Herregaarde i Nord- og Vestjylland, da Bebyggelsesforholdene er ret forskellige. Som en Stikprøve vil det imidlertid altid kunne lønne sig foreløbig at undersøge Forholdene i et enkelt Amt, og for Øernes Vedkommende byder netop det herregaardsrige Svendborg Amt store Fordele. Dette — dog kun dets fire fyenske Herreder — vil da her blive gjort til Genstand for en saadan Undersøgelse.

C. 1600 fandtes i de 4 fyenske Herreder af Svendborg Amt ialt 62 Hovedgaarde, der herredsviis fordeler sig saaledes:

Salling H:	25.
Vinding H:	13.
Gudme H:	15.
Sunds H:	9.

Tiden c. 1600 maa opfattes noget elastisk, idet der er medtaget Gaarde, der muligvis er nedlagte i Aarene omkring Aarhundredskiftet, uden at det bestemt kan paavises, naar det er sket. Ogsaa en Gaard som Stubbendrup, der allerede blev nedlagt 1590 er her medtaget. Ligeledes er medregnet Gaarde, der først da lige var oprettede, som Brændegaard, der skriver sig fra 1588. Naar netop nævnte Tidspunkt er valgt til en statistisk Opgørelse af Antallet af Herregaarde, er det, fordi Danmark endnu den Gang havde en meget stor Del af sine gamle senmiddelalderlige Herregaarde i Behold. Adskillige Hovedgaarde forsvandt allerede i Løbet af 17. Aarh., samtidig med at der stadig oprettes nye Hovedgaarde, der for denne Undersøgelse selvsagt er uden Interesse. Da det her drejer sig om fyenske Herreder giver Jakob Madsens Visitatsbog med dens Fortegnelse over fyenske Herregaarde i Slutningen af 16. Aarh. en udmærket Vejledning.

Efter c. 1600 er der i de fire Herreder bleven nedlagt ialt 17 Gaarde, der herredsviis fordeler sig saaledes:

Salling H:	7.
Vinding H:	5.
Gudme H:	3.
Sunds H:	2.

Dette er dog, sammenlignet med andre Egne i Danmark et meget ringe Tal. Svendborg Amt har bevaret et relativt stort Antal af sine Herregaarde fra c. 1600 — ialt 45.

Imidlertid var allerede da ikke faa Gaarde forsvundne.

Der er de historisk bekendte Herregaarde — ialt 14, herredsviis fordelte paa følgende Maade:

Salling H:	4.
Vinding H:	2.
Gudme H:	5.
Sunds H:	3.

Men hertil kommer et betydeligt Antal Gaarde, hvorom man nu absolut intet ved gennem historisk Overlevering, men som engang maa have været til og levet i bedste Velgaaende. Kun deres Voldsteder er nu tilbage eller i al Fald kendte baade hvad Beliggenhed og Typeform angaar. Og kun i saa Tilfælde medregnes de her. De udgør ialt 13, herredsviis fordelte saaledes:

Salling H:	8.
Vinding H:	1.
Gudme H:	3.
Sunds H:	1.

Her er kun medtaget Voldsteder, hvorom det vides, eller med Sandsynlighed kan formodes, at de ikke har baaret nogen af de mange fornævnte historisk kendte Herregaarde paa et eller andet Tidspunkt af vedkommende Gaards Tilværelse.

Forøvrigt er det højst sandsynligt, at mange Voldsteder er forsvundne i Tidernes Løb. Om enkelte har man Oplysninger ad historisk Vej, som »Flæskholm« i Vinding S. Men da man intet ved om Voldstedets Form og Beliggenhed er det for denne Undersøgelse af mindre Betydning. Den Hurtighed, hvormed Voldsteder overpløjes, udviskes og helt forsvinder i Nutiden — uden at nogen forøvrigt aner, hvad der gaar for sig — lader os slutte adskilligt om Nedgang i Voldstedernes Antal i de forløbne Aarhundreder. Paa den anden Side kan det hændes, at hidtil ukendte Voldsteder kommer for Dagen, som et velbevaret først for nylig opdaget Voldsted i Svinninge S.

Holder man sig imidlertid til, hvad man ud fra historisk Overlevering eller fra Voldsteder alene ved om før c. 1600 forsvundne Storgaarde bliver det — for begge de to nævnte Grupper — 27 Gaarde, fordelte saaledes:

Salling H:	12.
Vinding H:	3.
Gudme H:	8.
Sunds H:	4.

Det samlede Antal Storgaarde op igennem Tiderne til c. 1600 bliver da 89.

I Salling Herred alene maa der have været ialt mindst 37 Storgaarde; de er fordelte paa 25 Sogne, naar Faaborg Landsogn regnes fra — med 1,5 Gaarde gennemsnitlig i hvert Sogn. I Sunds Herred har der været ialt 13, med 1,2 Gaarde i hvert Sogn. Ringest var Tætheden i Vinding Herred, hvor der med 16 Storgaarde ialt kun fandtes 0,9 i hvert Sogn. Højest staar Gudme Herred med sine 22 Gaarde eller 1,9 pr. Sogn. Fordelingen sognevis er dog ret vilkaarlig. Der er Sogne med indtil 4 Hovedgaarde, som Egense Sogn i Sunds Herred.

Af Interesse for denne Undersøgelse er — som allerede antydet — i første Linie de Gaarde, hvor Voldstedet er bevaret eller kendt. Den medtagne Tilstand, hvori mangfoldige Voldsteder nu befinder sig, gør det selvsagt vanskeligt at nævne et bestemt Tal. Det vil altid blive noget vilkaarligt, hvilke Voldsteder man vil medregne som brugbart Materiale og hvilke ikke. Man tager dog næppe meget fejl ved at regne med 56 Gaarde, hvis Voldsteder er bevarede eller kendte.

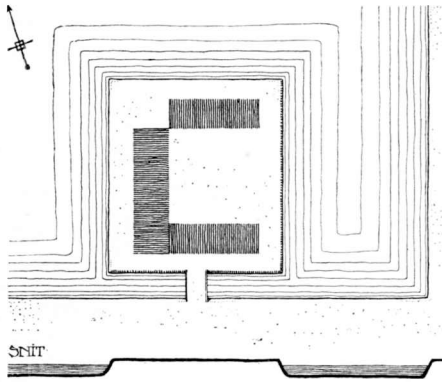
Men adskillige af disse Gaarde har i Tidernes Løb flyttet sig og efterladt sig Spor i Form af et Voldsted. Nogle har flyttet sig ikke een, men flere Gange og hver Gang efterladt sig et Voldsted. Men hermed bliver Antallet af bevarede og kendte Voldsteder betydeligt større. I Virkeligheden kendes ialt 70 Voldsteder fra de fire Herreder, fordelte saaledes:

Salling H:	31.
Vinding H:	11.
Gudme H:	16.
Sunds H:	12.

Hvad lærer nu disse mange Voldsteder?

Det viser sig for det første, at de er overordentlig forskellige m. H. t. Beliggenhed i Terrainet, i Form og Profiler. Ogsaa i Omfang. Men da Størrelsen synes mere at betegne en social Forskel og ikke vedrører det typiske i Voldstedets Bygning, ses der her bort fra dette Forhold. For at faa et Overblik er det nødvendigt at sondre mellem de forskellige, forekommende Typer og her, for at faa et Udgangspunkt, begynde med de yngste og bedst kendte.

Nu gælder det som den *almindelige* Regel for de bevislig i 16. Aarh. ind gravede Voldsteder, at de *ligger lavt*, ved Sø eller

Afb. 1. Fjellebro. Tegn. af E. Dyggve efter Skitse af Forf. Maalestok: 1:2000.

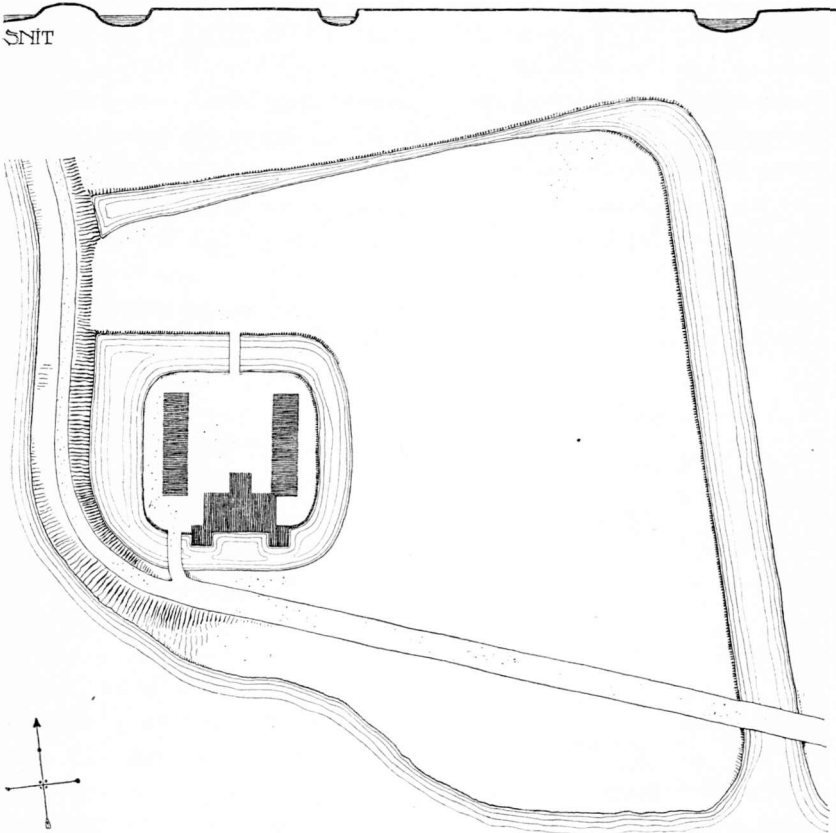
Aa, Mose eller Kær, at de for Borggaardens Vedkommende er *firkantede, ofte kvadratiske* og at *Voldstedet selv er lavt* og kun hæver sig ubetydeligt over det omgivende Terrain. Som Eksempel kan anføres Fjellebro, hvis Voldsted er indgravet og tildannet i sidste Halvdel af 16. Aarh. (Afb.1).

Oftest værnedes Voldstedet kun af en enkelt Grav. Det er dog ikke ualmindeligt, at der til det 16.

Aarh.s Herregaardsvoldsteder er knyttet Opførelsen af *Volde* paa særlig udsatte Steder, som ved Arreskov, der mod Sydvest værnes af en buet Vold. Ved Sandholt, vistnok anlagt paa sit nuværende Sted i første Halvdel af Aarhundredet, løb en Vold udenom Graven; mod Øst var der desuden — ind mod Lade-gaarden — en *Ydergrav*. Sandholt havde altsaa paa det mest udsatte Sted et Forsvarssystem bestaaende af Grav, Vold og Grav og synes at have været den solidest befæstede af samtlige Herregaarde fra 16. Aarh. i disse fire fynske Herreder.

Alle disse Herregaarde er udprægede *Vandborge*; Hoved-

værnet er de vandfyldte, ofte meget brede Grave. Som anført kan Forsvaret undertiden yderligere støttes af Volde og Ydergrave.

Afb. 2. Nakkebølle. Tegn. af E. Dyggve efter Tegn. i Natm. Arkiv.
Maalestok: 1 : 2000.

Oftest har kun Borggaarden et særligt tildannet Voldsted, men op igennem 16. Aarh. bliver det almindeligt ogsaa at indgrave Ladegaarden. Oplysende er Nakkebølle, hvis Voldsted udformes i Midten af Aarhundredet (Afb. 2). Her er Grupperingen af Borg og Ladegaard endnu ret vilkaarlig. Man sporer imidlertid

en voksende Tilbøjelighed til at komponere Borg- og Ladegaardens Voldsteder sammen til et regelmæssigt Fællesanlæg, symmetrisk efter Længdeaksen, som allerede Hesselagergaard viser det. Det er Renaissancens klassisk bestemte, ordnende og fordelende Aand, der her gør sig gældende. Det er utvivlsomt noget af det samme, der kommer frem i Udformningen af selve Voldstedsfirkanten. I ældre Anlæg fra Begyndelsen af Aarhundredet, som Rygaard og Nielstrup — og endnu ved Nakkebølle, er der en tydelig Tilbøjelighed til at afrunde Hjørnerne. Men det er en gennemgaaende Regel for Anlæg fra Aarhundredets senere Aartier, som Fjellebro, Hvidkilde og Holckenhavn, at Voldstedsfirkanten har skarpe Hjørner.

Det, der i 16. Aarh.s Voldstedsanlæg peger tilbage mod ældre Tider, er

- 1) afrundede Voldstedsformer,
- 2) Anvendelse af Volde og
- 3) Ydergrave, samt
- 4) den vilkaarlige Gruppering af Borg- og Ladegaardsvoldsted.

Men foruden den her skildrede, for 16. Aarh. typiske Voldstedsform, forekom, som allerede antydnet, adskillige andre Voldstedstyper i de fire Herreder. Et udmærket Middel til at faa Klarhed over deres Art og relative Alder har man i de Herregaarde, der i Tidernes Løb er flyttede, oftest een Gang, undertiden to, før de i 16. Aarh. fandt deres blivende Sted.

Af særlig Interesse er det først at se, hvor langt tilbage i Tiden man kan forfølge det 16. Aarh.s Type.

Oplysende om Beliggenheden er Lykkesholm i Ellested S. Det hed tidligere Magelund og dettes velbevarede Voldsted med Volde og tørre Grave ligger endnu højt til Vejrs paa et fremspringende Næs Nord for den nuværende Gaard; det flyttedes c. 1380 ned i Lavningen ved Ørbæk Aa paa et lille lavt Næs i en Sø. Herefter skulde altsaa det 16. Aarh.s lavtliggende og lave Voldsted gaa helt tilbage til 14de Aarhundredes Slutning. At man allerede endnu tidligere har lagt Herregaardene paa

lave Holme viser Broholm, der omtales første Gang 1326 og antagelig er en Del ældre. Herefter skulde Herregaardsanlæg med *lav Beliggenhed og flad Voldstedsprofil kunne tilhøre ogsaa det 14de Aarh.* At den i enkelte Tilfælde kan tænkes at gaa endnu længere tilbage i Tiden skal ikke benægtes. Men almindeligt har det — som det vil fremgaa af det følgende — næppe været.

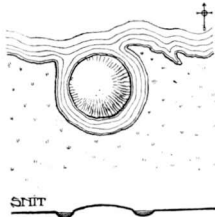
Af overordentlig Vigtighed er det at faa konstateret, naar den almindelige Firkantform først optræder.

Voldsteder paa Holme (Broholm) eller Næs (Lykkesholm) vil uden forsætlig Tillæmpning altid kun i ringe Grad kunne faa en firkantet Voldstedsform, fordi de altid vil være tilbøjelige til at rette sig efter de lokale Forhold. Sandsynligheden taler for, at saadanne Voldsteder ofte først har haft rund eller oval eller ganske uregelmæssig Form, selvom de senere — og det gælder baade Broholm og Lykkesholm — kan have faaet mere regelret tildannede Voldsteder. Derfor har de helt ind gravede lave Voldsteder af rund eller uregelmæssig Form i denne Sammenhæng størst Interesse. Et saadant kendes bl. a. fra det ældste Hellerup i Hellerup S. Dette senere udvidede, runde og lave Voldsted var sikkert til 1419, da Gaarden første Gang findes omtalt. Meget muligt stammer det fra Tiden før Dr. Margrethes Forordning af 1396 mod Anlæg af Fæster og maa i saa Fald tilhøre 14. Aarh. Dette synes at bekræfte, at *Firkantformen ikke optræder før efter c. 1400.* Men, som det fremgaa af mange Forhold, har Anlæg af befæstede Gaarde været ret sjældent op igennem Størstedelen af 15. Aarh. for de almindelige Adelsgaardes Vedkommende. Det var fra 1396 strængelig forbudt Herremænd at befæste deres Gaarde og først i Kong Hans' Haandfæstning af 1483 blev det igen tilladt, »dem og Riget til Nytte og Gavn«. Adskilligt taler for, at den firkantede Voldstedsform i Almindelighed ikke gaar længere tilbage end til det 15. Aarh.s Slutning. Men deri ligger atter, at *den i 16de Aarh. gængse Voldstedstype i Almindelighed heller ikke er ældre end Tiden for Kong Hans' Tronbestigelse.*

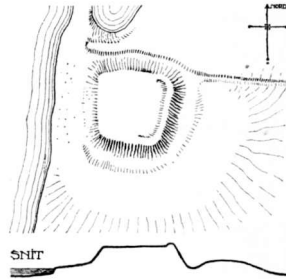
I Beliggenhed og Voldstedsprofil er denne Type nærmest

beslægtet med ælgre Tidens *runde og lave Voldsteder* som Helle-rups og med *Anlæg paa lave Holme eller Næs uden Omdannelse af disses naturlige, uregelmæssige Former* som Broholm og Lyk-kesholm. De maa antages i Almindelighed at *gaa tilbage til Tiderne før Dr. Margrethes Forordning 1396*. Ogsaa denne Gruppe repræsenterer udprægede *Vandborge*.

En ret stor Gruppe af Voldsteder har tilfælles med den foregaaende den runde eller uregelmæssige Form. Men de er dannede ved Kunst og er *lave, bankeagtige* — med en ret høj

Afb. 3. Søbo. Tegn. af E. Dyggve efter Skitse af Forf. Maalestok 1 : 2000.

Afb. 4. Gammel Glorup. Tegn. af E. Dyggve efter Skitse af Forf. Maalestok 1 : 2000.

Profil. Som Eksempel kan nævnes Søbo i Egense S. Sunds H. (Afb. 3). Overordentlig vel bevaret er Tidselholt i Vejstrup S., der har dobbelte Grave.

Om Tiden for denne Types Forekomst giver atter Herregaardsflytningerne Oplysning.

Tæt ved Nakkebølle ligger et nu næsten forsvunden Voldsted af den her omtalte Type, med Grav og Ydervold, hvor Gaarden stod, før den i Midten af 16de Aarh. flyttedes til det nuværende Sted. Men endnu tidligere laa Nakkebølle andetsteds, helt ud ved Kysten, paa et højt, bankeformet Voldsted. Det fremgaar heraf, at det lave, bankeformede Voldsted, i al Fald i dette Tilfælde, er yngre end det højere. Om Tidspunktet for Overgangen fra højt til lavt Anlæg faar man nogen Vejledning fra Heldagergaard i Tved Sogn. Et Stykke fra nuværende Held-

agergaard laa en nu helt forstyrret høj Voldbanke, antagelig det Heldagergaard, der 1314 blev inddraget under Kronen. Imidlertid findes der oppe i Byen Heldager et lavt, bankeagtigt Voldsted, hvis Tomt endnu tilhører Gaarden. Dette Heldagergaard synes opstaaet senere — efter Inddragningen 1314 — og antagelig i samme Aarhundrede.

Men deraf fremgaar, at *denne Voldstedstype*, der er ret udbredt, *skulde tilhøre 14de Aarh.*

Tilbage staar nu de *høje, bankeagtige Voldsteder*, ligeledes af rund eller uregelmæssig Form. De forekommer under ret forskelligartede Forhold.

1. Voldsteder paa lavt Terrain, men tildannede ved Kunst, som det ældre Glorup, (Afb. 4) med Spor af Grav og Vold. Ofte ligger de langt ude i Kær og Mose som Ranildsholm i Nørre Broby S., alene værnede af Sump og Morads.

2. Voldsteder — af større Udstrækning — lagt paa en naturlig Højning, værnet af Volde og Grave, paa særlig udsatte Steder undertiden af Grav, Vold, Grav, Vold og Grav — som det ældste af Arreskovs to ældre Voldsteder.

3. Voldsteder — ligeledes af større Udstrækning — med Grav og Vold og Plads udsparet til en taarnagtig, særlig værnet Bygning som Pederstrup i Sdr. Højrup S.

4. Voldsteder saa højt beliggende, at de har haft tørre Grave. Hertil hører Magelund.

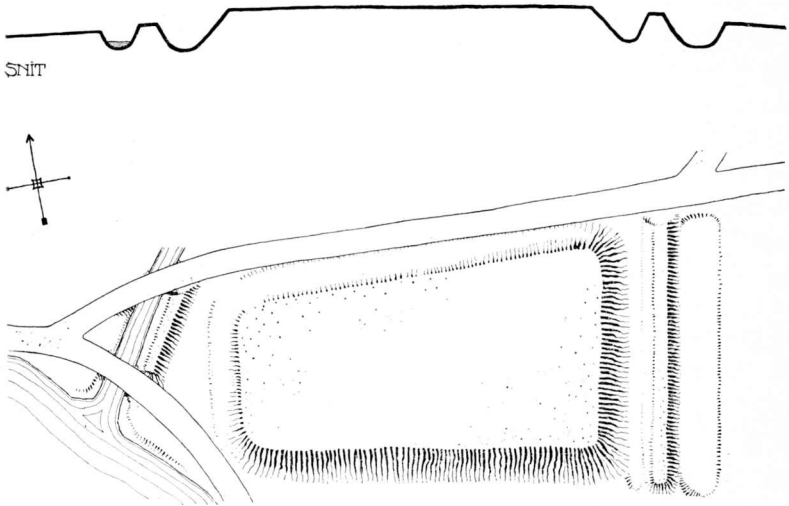
Mærkeligt nok forekommer ikke et eneste udpræget Dobbeltvoldsted i de fire fynske Herreder.

At disse forskellige Særtyper tilhører forskellige Perioder er muligt. Her er det tilstrækkeligt kun at fæste sig ved, at de er høje, bankeagtige og af rund eller uregelmæssig Form. De tilhører samme Grundtype. Men Voldsteder af denne fælles Grundtype er aabenbart blevne til ud fra Ønsket om at kunne løfte Gaardens Bygninger saa højt over Fjenden som muligt. Og omend ogsaa disse Voldsteder — fraregnet den sidste lille Særgruppe — søger deres Værn i vandfyldte Grave, i Sø og Sump og har noget af Vandborgens Karakter over sig, er det dog klart, at de i langt højere Grad end de lave, bankeformede

Voldsteder har Karakter af *Højborge*. Særlig gælder det den sidstnævnte Særgruppe.

Det fremgaar allerede af det foregaaende, at Voldsteder af denne Type kan være ældre end c. 1300, men ogsaa her giver flyttede Herregaarde gode Vink med Hensyn til en nærmere Tidsfæstelse.

Før Arreskov 1558 flyttedes til sin nuværende Plads, laa det paa et Voldsted noget mod Sydøst. Voldstedet ligger paa

Afb. 5. Det ældre Arreskov. Tegn. af E. Dyggve efter J. B. Løffler.
Maalestok 1 : 2000.

et Næs mellem Fleninge Sø og en Mose og er kun mod Øst i Forbindelse med det faste Land. Det er en anselig, aflang, uregelmæssig formet Banke, værnet oprindeligt af Grave og Vold, hvoraf dog kun lidt er bevaret. Antagelig har der ogsaa været en Ydergrav, der dog nu kun kan spores mod Vest og Øst. Det maa være dette Arreskov, der opstod efter at det ældste Arreskov var bleven ødelagt under Borgerkrigen i 1240'erne. I saa Fald har man her et Voldsted fra 13de Aarh. Men ogsaa det ældste Arreskov hører ganske til samme Type. Ogsaa det kan

stamme fra 13. Aarh., men ligesaa sandsynligt er det, at det gaar tilbage til endnu fjærnere Tider.

I al Almindelighed kan det siges, at den her skildrede Fællestype af Voldsteder maa tilhøre *13de, mulig 12te for ikke at sige endnu ældre Aarhundreder.*

Nærmere at paaavise de forskellige Særtypers indbyrdes Tidsforhold maa være forbeholdt mere omfattende Undersøgelser og Studier end denne Afhandlings Program tillader.

En Opgørelse vil hurtigt vise, at overordentlig mange Herregaarde har eller har haft Voldsteder af den først omtalte Type, altsaa Voldsteder, der skriver sig fra 16. Aarh. eller rettere fra Tiden efter 1483.

En Del er Gaarde, der netop i det Aarhundrede flyttedes fra et ældre Byggested — Nakkebølle, Arreskov, Sandholt, Vejlegaard, Nielstrup, Egeskov, Hellerup, Holckenhavn, Tidselholt, Glorup, Paarupgaard og — muligvis — Vejstrupgaard, ialt 12.

Dertil kommer saadanne Voldsteder, der i deres nuværende eller kendte Form maa antages at være blevne til i samme Tidsrum, idet deres nøje og intime Sammenhæng med i 16de Aarh. opførte Bygninger gør den Tanke overmaade sandsynlig, at de er formede samtidig med Bygningen eller Bygningerne. Til denne Gruppe hører Rygaard, Hesselagergaard, Holstenshus, Hvedholm, Hvidkilde, Stensgaard, Ravnholt og Fjellebro, ialt 8.

Endelig er der de mange Herregaarde, hvor ingen Bygninger fra det nævnte Tidsrum er bevarede, men hvor Voldstedstypen taler for sig selv. Hertil hører Nordskov, Østrupgaard, Rørbæk, Boltinggaard, Rynkebygaard, Lundsgaard, Krumstrup, Mullerup og Søbo (Salling H.), ialt 9.

Om de 17 Herregaarde fra de to sidstnævnte Grupper har været befaestede tidligere, og om de to Gaarde Egeskov og Holckenhavn, hvis tidligere Byggested ikke kendes — har været det, derom kan intet siges. Men det er jo muligt, at der for adskillige af disse Gaardes Vedkommende har fundet Omdannelser Sted af tidligere Voldsteder, der har ligget paa samme Sted.

Dette vides at være sket i andre Egne af Landet. Den Mulighed ligger ogsaa nær, at et tidligere Voldsted i Nærheden er bleven sløjft og overpløjet, uden at nogen Erindring derom har holdt sig. Men med Støtte i Kong Hans' Haandfæstning kan man sikkert slutte, at de nævnte Nyanlæg som oftest ingen tidligere Voldsteder har haft og har været ubefæstede. Endelig er der 25 endnu eksisterende eller nedlagte Herregaarde uden Voldsteder, hvorom det heller ikke vides, hvorvidt de tidligere har været befæstede eller ej.

Men naar det for disse mange Herregaarde — ialt 44 af de 89, der til c. 1600 vides at have været i Herrederne — nu er ugørligt at paavise nogetsomhelst virkeligt Voldsted — der ses her bort fra en paaviselig Tilbøjelighed til at vælge Byggesteder, der til en vis Grad værnedes af Vand, Kær eller Sump — er der en overvejende Sandsynlighed for, at en stor Del af dem heller aldrig har haft saadanne virkelige Voldsteder, og man fejler næppe ved at antage, at *mellem Halvdelen og Tredjedelen af samtlige Storgaarde fra Tiden for c. 1483 har været ubefæstede.*

Dette falder forøvrigt sammen med Indtrykket af den senmiddelalderlige Adelsgaard, som vore Folkeviser skildrer den. Her er kun i Undtagelsestilfælde Tale om et befæstet Sted. Aldrig berettes der om et virkeligt Forsvar mod Overfald. Udaadsmænd, hvoraf der optræder en hel Del i Folkeviserne, gaar uhindret ind i Borggaarden. Mere end et Gærde med dets Borgeled til Værn har den senmiddelalderlige Adelsgaard efter Folkeviserne ikke haft. De Viser, der omtaler virkelig befæstede Adelsgaarde, er snart talte.

Er der da en stor Del Herregaarde, hvis Oprindelse ikke vil kunne paavises ud fra Kendskabet til deres Voldsteder alene, bliver der dog et betydeligt Antal tilbage, hvor bevarede eller kendte Voldsteder giver os Vejledning.

Efter de ovenfor paaviste Voldstedstyper kan man regne, at der af de resterende Gaarde, hvis Voldsteder giver gode Holdepunkter for en Datering, er 14, der kan føres tilbage til

13de Aarhundrede eller endnu ældre Tider og 21 til det 14de Aarhundrede.

For Spørgsmaalet om Herregaardenes Oprindelse er det af største Vigtighed at faa klaret Forholdet mellem vedkommende Herregaard og Landsby.

Af den ældste Gruppe Gaarde er der ikke en eneste, der ligger i en Landsby eller med Bestemthed vides nogen- sinde at have ligget i en saadan. Mange af dem er knyttede til Voldsteder, der ligger øde og forladte hen i Skove og Udørke- ner, fjærnt fra menneskelige Boliger, eller i en meget spredt og tilfældig Bebyggelse, oftest fra helt moderne Tid.

Naar der i den ældste Gruppe forekommer Gaarde med rene Landsbynavne: Glorup, Pederstrup, Nielstrup, kunde det ganske vist tyde paa, at vi her stod foran nedlagte Landsbyer. Og det er muligt. Men en Gaard som Nielstrup, der ligger indeklemt mellem Ollerup Bys og Hvidkildes Jorder, kan næppe nogen- sinde have givet Plads til en virkelig Landsby. Meget tyder paa, at den oprindelig har været en Særbrudsgaard fra Tiden før c. 1300.

Det er i al Fald givet, at *langt den største Del af den ældste Gruppes Gaarde maa have været Særbrudsgaarde, uafhængige af Landsbyer.*

Noget anderledes stiller det sig m. H. t. Gaardene af den yngre Gruppe fra 14de Aarh. Ogsaa af dem er mangfoldige afgjort Særbrudsgaarde, som Broholm og Tange (Øxendrup S.), foruden en hel Del Gaarde, knyttede til Voldsteder, der nu ligger øde hen, som Grubberholm (Svanninge S.). Men desuden forekommer her Gaarde, der ligger i eller vides at *have ligget i Landsbyer*, og tilhørt den anden store Hovedgruppe af danske Herregaarde: Landsbyhovedgaardene. Hertil hører bl. a. Skaarupgaard (Skaarup S.), Søfælde (Krarup S.), Tidselholt (Vejstrup S.) og Paarupgaard (Ellinge S.). Og hertil kommer en Række Gaarde, der ligger ret tæt ved Landsbyer, som Egsmose ved Gudme, Voldstedet ved Torpegaarderne (Vantinge S.), Sollerup-Voldstedet ved den nedlagte By Suale (Ø. Hæsing S.), Flintholm ved Hund-

strup og Klingstrup ved den nedlagte Landsby af samme Navn (Skaarup S.).

De synes i 14de Aarh. at have revet sig løs fra den Landsby, de oprindelig hørte til. Dette kan med en vis Bestemthed siges om Flintholm, der antagelig til at begynde med maa have ligget inde i Hundstrup By, men engang i 14de Aarh. er flyttet nogle Hundrede Meter Nord for Byen, hvor der ses et nu stærkt overpløjet Voldsted af den yngre Type, og atter senere nogle Hundrede Meter længere mod Nord til sit nuværende Sted, hvor den under Navnet Flintholm omtales første Gang 1506. Et andet Tilfælde peger i samme Retning og antyder maaske et almindeligt Forhold. Gaarden Klingstrups Hovedbygning laa tidligere c. 800 m. Øst for den nuværende Gaard og Syd for Vejstrup Aa. Hvor den nu ligger var tidligere Ladegaard, og denne Ladegaard synes at have ligget i eller umiddelbart ved den nedbrudte Landsby, Klingstrup. Her har utvivlsomt tidligt fundet en Udflytning Sted, men kun for Borggaardens Vedkommende. Borg- og Ladegaard har her ligget hver sit Sted. Er det dertor Klingstrup i 14de Aarh, kaldes: *curia et castrum* og ikke blot *curia* eller *castrum*? Her var det Borggaarden, der senere — i forrige Aarh.s Begyndelse — vendte tilbage til sit Udspring. Men i andre Tilfælde — som det maaske er sket med Flintholm, har Borggaarden i det lange Løb trukket Ladegaarden ud til sig, og dette har sikkert været den almindelige Udvikling.

Af Voldstederne af sidstnævnte Type fremgaar da som almindeligt Resultat, at der *i Løbet af 14. Aarh. er opstaaet en hel Del Hovedgaarde i Landsbyer, og at en Udflytning allerede da er begyndt.*

Tilfældet Klingstrup vender imidlertid ud mod en særlig, men meget vigtig Side, af vore Herregaardes Historie: *Borggaard og Ladegaard*. At de i mange Tilfælde har ligget vidt adskilte i ældre Tider viser ogsaa Voldsteder, der som Ranildsholm ligger fjærn fra det faste Land, midt ude i Sø og Sump. Et andet Spørgsmaal staar aabenbart i en vis Forbindelse hermed.

Det er Spørgsmaalet: *Herregaard og Mølle* (Vandmølle). Af Jakob Madsens Visitatsbog fremgaar det, at saa godt som ingen Herregaard i Slutningen af 16. Aarh. har savnet en Vandmølle. Og det er den almindelige Regel, at Vandmøllen ligger i Gaardens Nærhed — ved Klingstrup umiddelbart ved Ladegaarden. Undertiden er Vandmøllen det eneste, der er bleven tilbage af vedkommende Gaard og i et enkelt Tilfælde — Hovedgaarden i Brembæk i Ore Sogn — har det kun ved Hjælp af den gamle Vandmølle, Knarreborg Mølle, været muligt at stedfæste den.

Ogsaa et tredje Forhold har Interesse, nemlig: *Herregaard og Kirke*. Det er paafaldende, at af de 89 Gaarde, der kendes fra de fire fyenske Herreder indtil ca. 1600 er der kun 10, der ligger eller har ligget i Kirkebyer. Dertil maa dog føjes enkelte fra Kirkebyer udflyttede Gaarde, som Flintholm fra Hundstrup og muligvis Egsmose fra Gudme. Af de 10 Kirkebyer er igen de fleste Torpbyer, med beskedne Gaarde, oftest uden Voldsted og Størsteparten forlængst nedlagte som Hovedgaarde. Et mærkeligt men forøvrigt andetsteds velkendt Tilfælde er Hellerup, der ligger tæt ved Hellerup Kirke. Har der her været en Landsby, som Navnet lader formode, var den i al Fald allerede forsvunden i Slutningen af 16. Aarh. Eller er Hellerup en oprindelig Særbrudsgaard?

Forholdene i Sydfyn synes da ikke at vidne om nogen intim Forbindelse mellem Storgaard og Kirke. De taler mod Sandsynligheden af, at Landsbykirkerne her, muligvis med Undtagelse af den lille fornemme og særprægede Hellerup Kirke, er oprindelige Gaardkirker.

I 14de Aarh. maa — som ovenfor paavist — Landsbyhovedgaarde være bleven ret almindelige. Og meget muligt er en Del af de Landsbyhovedgaarde, der først omtales i skriftlige Kilder i det følgende Aarhundrede, allerede opstaaede tidligere. Som det fremgaar af det foregaaende, er disse Hovedgaarde i langt de fleste Tilfælde knyttede til mindre Landsbyer og det er en gennemgaaende Regel, at de har manglet et særligt formet Voldsted. Dette kunde tyde paa, at de fleste allige-

vel først er blevne til i Perioden 1396—1483. Det 15de Aarh. synes i det Hele at have været de ubefæstede Landsbyhovedgaardes store Tid. Men deres Levedygtighed har ikke været imponerende og de allerfleste af dem er forlængst forsvundne.

Gaar man videre til *Herregaardene af den yngste Voldstedstype* viser det sig, at de nu næsten alle er enligt liggende Gaarde; overordentlig mange bestaar den Dag i Dag som Hovedgaarde eller er i alt Fald — endnu — bevarede som anselige Ejendomme.

Om ganske faa — Egeskov, Holstenshus (opr. Finstrup), Krumstrup, Klingstrup, Tidselholt og maaske Lundsgaard og Gelskov — vides det, at de er oprindelige Landsbyhovedgaarde, hvor Byen i Tidens Løb er nedlagt. Andre Gaarde, som Mullerup, har udprægede Landsbynavne og det er muligt, at de fra først af har ligget i Landsbyer. Andre igen er sent udflyttede Landsbyhovedgaarde, som Holckenhavn, der i 16de Aarh.s Slutning flyttedes ud af Kogsbølle By. Saadanne Udflytninger kan ogsaa have fundet Sted tidligere i Perioden. Østrupgaard (i Haastrup S.) laa endnu i 15de Aarh. i Østrup By. Men efter Voldsted og Bygningsanlæg at dømme er den antagelig i Aarene omkring 1500 bleven flyttet til sin nuværende Plads. De i denne Periode udflyttede Gaarde er dog næppe ret talrige.

Andre igen har Navn efter nærmeste Landsby, som Vejlegaard. Men dennes ældre Voldsted viser, at den allerede i 14de Aarh. har ligget omtrent paa sin nuværende Plads. Og er der her Tale om en Udflytning, maa den være foregaaet senest i dette Aarh. Men Afstanden fra Vejle By, hvor der forøvrigt senere omtales en lille Hovedgaard, Vestergaard, er godt 2 Kilom. Sandsynligheden taler da snarest for, at Vejlegaard er en Særbrudsgaard, og at de andre Gaarde af denne lille Særgruppe, alle i betydelig Afstand fra Navnebyen — Hesselagergaard, Boltingegaard og Rynkebygaard — ligeledes er det.

Ogsaa flere i Tidernes Løb flyttede Gaarde, der først i 16de Aarh. fandt et blivende Sted — Sandholt og Vejstrupgaard, foruden de tidligere omtalte Arreskov, Nakkebølle, Nielstrup og maaske Glorup gør Indtryk af at være Særbrudsgaarde.

Det samme gælder Gaardene med udprægede Gaardnavne: Stensgaard, Hvedholm og Rygaard.

I det 16de Aarhundrede mødte mangan Herregaard sin Skæbne. Da skulde det vise sig, om den vilde gaa frem eller tilbage. *De Ejendomme, der voksede sig stærke og store i denne Opgangstid for Stordriften*, med anselige nye Voldsteder og ofte monumentale Bygninger, *har sikkert for største Delen været oprindelige Særbrudsgaarde*. Det er dem, der har staaet sig bedst. *Landsbyhovedgaardene er i forbausende stort Tal blevne tilbage i Udviklingen og lidt efter lidt gledne ud af Hovedgaardenes fornemme Kreds*. Naar en Del oprindelige Landsbyhovedgaarde klarede sig igennem helt op til 17de Aarh.s Begyndelse var det ved i Tide at flygte ud af Landsbyen — en Flugt, der allerede synes at være begyndt i 14de Aarh. De Tilfælde, hvor Herregaardene sejrede ved at nedlægge Bondebyer, er derimod relativt faa.

Men bag Spørgsmaalet Særbrudsgaard og Landsbyhovedgaard skjuler sig et andet af vidtrækkende Betydning for vort Lands Opdyrkelses- og Bebyggelseshistorie. Det er Spørgsmaalet om, *hvorvidt Gaard eller Landsby er ældst*. Skal det løses maa selvsagt et langt mere omfattende Materiale af den i denne Afhandling antydede Art indsamles og bearbejdes, og det vil sikkert være af Værdi at sammenholde det med Storgaardenes Navneskik.

Men allerede det her fremdragne Stof fra en enkelt Del af Landet giver dog Antydninger, og man kunde paa Grundlag heraf opstille følgende til Overvejelse:

De ældste Voldsteder synes jo i overvejende Tal at tilhøre Særbrudsgaarde. Saadanne er øjensynligt ogsaa opstaaede Tid efter anden op igennem Middelalderen (Broholm, Søbo (i Sunds Herred).

Det er imidlertid en Kendsgærning, at mange Særbrudsgaarde — og allerede af de ældste Voldstedstyper — har rene Landsbynavne eller Navne, der ligesaa godt kunde tænkes knyttede til Landsbyer. (Magelund, Nakkebølle, Sandholt, Nielstrup, Arreskov.) Er dette at opfatte som et Vidnesbyrd om, at

Særbrudsgaarden *ofte* kun er Begyndelsen til en Landsby, der imidlertid straks er standset i Væksten og er bleven indskrænket til denne ene Gaard (med eventuelt paaboende Gaardsæder).

Og er Landsbyhovedgaardene, der dukker op i — som det synes — voksende Tal op igennem Middelalderen (Klingstrupgaard, Brudagergaard, Katterød) saaledes *ofte* kun at opfatte som den større Gaard, der først er bleven indtaget og opdyrket, hvorom efterhaanden en Landsby har dannet sig, og som har formaaet at holde sig oppe som en større Ejendom, indtil den paa et vist Tidspunkt, i Middelalderens senere Aarhundreder, dukker op som Hovedgaard? Det er i denne Sammenhæng værd at lægge Mærke til, at det gennemgaaende er i Landsbyer med yngre Navneskik, Landsbyhovedgaarde forekommer. De er forbausende sjældne i Landsbyer med ældre Navneskik.

Ret beset drejer det sig her om, hvorvidt Individualisme eller Kollektivismen har været bestemmende i vore ældre Landboforhold.

Det er Videnskabens Pligt ikke blot at løse Problemer, men ogsaa at rejse dem.

I denne Afhandling — i Indledningen karakteriseret som en Stikprøve — er der søgt givet en Vejledning til at finde sig til Rette i vore Herregaardes ældste Historie, saa de Problemer, den rejser, træder tydeligt frem. Men Problemerne kan ikke løses uden talrige Enkeltstudier over de enkelte Gaarde og ikke mindst over deres Bygningshistorie, denne taget i videste Betydning, og omfattende ogsaa Voldstederne. Der er her taknemlige Opgaver for Lokalforskningen og Stoffet er, udnyttet paa rette Maade, endnu den Dag i Dag mærkelig uforsøgt. Det er paa Tide, det bliver taget op til Behandling.